

**PERSPEKTIVE JAVNOG RADIOTELEVIZIJSKOG SISTEMA
BOSNE I HERCEGOVINE¹**

**PERSPECTIVES OF PUBLIC BROADCASTING SYSTEM IN
BOSNIA AND HERZEGOVINA²**

Sažetak

Uloga masovnih medija danas je nemjerljiva. Njihova definicijska odrednica posrednika koji imaju za cilj prikupljanje, obradu i distribuiranje informacija važna je koliko i činjenica da se sadašnjost i budućnost određenog društva ne može zamisliti bez njih. Shvatanje javnih RTV servisa kao idealnih formi komunikacije danas se našlo pred mnogim izazovima. Prve izazove donosi nam konkurencija s komercijalnim medijima, koji se vode tržišnim principima, za razliku od javnih koji su vođeni društvenom odgovornošću. Iz te konkurentne pozicije proizilaze još dva izazova. Kako komercijalni mediji imaju za cilj stvaranje profita, njihova finansijska sigurnost postaje izglednija, za razliku od javnih, kojima finansijski kapaciteti nameću i treći izazov – nemogućnost primjene savremenih tehnologija proizvodnje i emitovanja programa. I više nego značajna integrativna uloga ovih medija također je značajan faktor u savremenim procesima globalizacije. Organizovanje i ustrojstvo Javnog RTV sistema Bosne i Hercegovine, koji čine tri ravnopravna emitera/servisa, dobija formu koja u mnogočemu oslikava društvenu konstataciju etničke podijeljenosti, formu koja je podložna političkim a ne analitičkim djelovanjima, te formu čiju je funkcionalnost u odnosu na realne komunikacijske potrebe građana Bosne i Hercegovine trebalo istražiti. Suočivši se sa izazovima savremenog doba s kojim se suočavaju svi javni emiteri, Javni RTV sistem Bosne

¹ Izdvojeni i prečišćeni tekst dijela magistarskog rada "Javni radio-televizijski sistem Bosne i Hercegovine i mogućnosti njegove transformacije", Fakultet političkih nauka Sarajevo, Odsjek za komunikologiju/žurnalistiku, Sarajevo, novembar 2011. godine.

² Selected and revised text of the Master's Thesis „Public Broadcasting System of Bosnia and Herzegovina and the possibility of its transformation“, Faculty of Political Sciences in Sarajevo, Department of Communication / Journalism, Sarajevo, November 2011 year.

i Hercegovine suočio se i s internim nepravilnostima, zbog kojih je punina prakticanja njegovih vrhovnih funkcija ograničena, pa čak u nekim segmentima i neizvodiva. Istraživanje sadašnje forme javnog emitera u Bosni i Hercegovini ponudilo je i pretpostavku kreacije funkcionalnog Javnog RTV servisa BiH koja bi trebala počivati u činjenici njegove integracije, to jest onoga što je trebao podrazumijevati Javni RTV sistem BiH. Alternativna organizacija javnog emitera trebala bi između ostalog stvoriti jedinstven javni servis BiH, koji bi integrisao etničke različitosti, a ne bi projicirao etničku podijeljenost, te isključiti sve vidove političkih uticaja i težnji za nametanjem političke kontrole kao direktnog uticaja na javno mnijenje. Potrebno je naglasiti da Javni RTV sistem Bosne i Hercegovine teži ispuniti svoje uloge organizacijske i programske kompetentnosti, ekonomske održivosti, ali mu je neizostavno potrebna transformacija koja će odgovoriti koliko novim zahtjevima vremena toliko i specifičnom društvenom i državnom okruženju u kojem egzistira.

Ključne riječi: *Javni radiotelevizijski sistem, Javni radiotelevizijski servis, Javni radiotelevizijski sistem Bosne i Hercegovine, Javni radiotelevizijski servis Bosne i Hercegovine, informacijsko-komunikacijska globalizacija*

Summary

The role of mass media today is immeasurable. Their definitional guidelines of mediators that aim at collecting, processing and disseminating information is important as the fact that the present and the future of a society cannot be imagined without them. Understanding of public service broadcasters like the most ideal form of communication today faces many challenges. The first challenge is competitive commercial media, which lead to market principles as opposed to the public who are guided by social responsibility. From this competitive position, two challenges are resulting. As commercial media aims at making a profit, their financial security is becoming more likely as opposed to the public that the financial capacity is imposed by a third challenge to the impossibility of application of modern technologies of production and broadcasting. Even more important integrative role of these media is also a significant factor in contemporary globalization processes. Organization and structure of the Public Broadcasting System of Bosnia and Herzegovina, which consists of three equal broadcasters/service gets a form that in many ways succumbs to ethnic divisions, a form that is subject to political rather than analytical form of action, and whose performance in relation to the real communication needs citizens of Bosnia and Herzegovina should be investigated. Having been faced with the challenges of modern times which all public

broadcasters are confronted, the Public Broadcasting System of Bosnia and Herzegovina is also meeting face to face with internal irregularities due to which the fullness of the practice of its supreme function is limited and even in some areas impossible. The study of the current forms of public broadcasters in Bosnia and Herzegovina has also offered the assumption of creation of a functional public television service, which should lie in the fact of its integration into what is supposed to imply a public broadcasting system in BiH. Alternative organization of the public broadcaster should, amongst other things create, a unique public service of BiH to integrate the ethnic diversity and to exclude present ethnic divide and all forms of political influence and the desire to impose political control as a direct influence on public opinion. It should be noted that the Public Broadcasting System of Bosnia and Herzegovina seeks to fulfill its role of organizational and programmatic competence, economic viability, but it is inevitably in a need of a transformation that will answer as much time as new requirements and the specific social and national environment in which it exists.

Keywords: *Public radio-television broadcasting system, Public radio-television broadcasting service, Public radio-television broadcasting system of Bosnia and Herzegovina, television broadcasting system of Bosnia and Herzegovina, IT-communication globalization*

1. Savremena pitanja medija – Javni RTV sistem BiH u globalizacijskim tokovima

1.1. Država i mediji u novoj epohi

Koliko god od pojma globalizacije okretali glavu i koliko god nam sintagma globalno selo unosila strah, sasvim razborito moramo prosuditi da je postojanost i opstojnost ovog termina činjenična odrednica svijeta u kojem živimo. Danas se može govoriti o pet karakterističnih dimenzija globalizacije. Sasvim jasno svaku od tih pet dimenzija osjetimo – direktno ili indirektno. Ova idila današnjice oživjela je u svakom segmentu ljudskog života, pa čak i u najintimnijoj osobnosti. Upravo u ovom segmentu postoje brojne empirijske implikacije. Prije svega u sferi sve većeg i većeg postotka sklapanja internacionalnih brakova i zajedničkog života na daljinu. Mnogi životni i socijalni uslovi različitih društvenih miljea uzrokovali su i karakterističan oblik „trčanja za karijerom“. Upravo radi lične dobiti i ostvarivanja finansijskog blagostanja milioni ljudi danas napuštaju svoje matične zemlje. No nije samo

sfera ljudske osobnosti rezultirala uticajima neminovnosti globalizacije. Up-ravo je najočitiiji primjer otvaranja državnih granica sfera ekonomije. Barem smo svi danas, u neku ruku, svjedoci virtualnog poslovanja i internacionalnih tokova novca koji sasvim uspješno omogućuje multinacionalnim preduzećima da otvaraju granice nacionalnih zajednica i onemogućavaju potpune ovlasti nacionalnih država u sferi planiranja ekonomske budućnosti. Ni ova, ekonom-ska sfera, nije jedina oblast empirijskih faktora globalizacije, univerzalizacije i planetarizacije života i svijeta koja urušava topla, nacionalnodržavna jezgra. Karakteristične oblike svjedoči i kulturni segment života. Up-ravo sve vrijed-nosti proizvedene u svojevrsnim i karakterističnim socijalnim miljeima nisu vlasništvo samo tih socijalnih miljea – oni postaju vlasništvo cijelog svijeta. A kako svaki kulturni proizvod postaje zajedničko vlasništvo tako se i svaka kriza i svaka ekološka katastrofa više ne tiče, kao opasna posljedica, samo zatvorenog nacionalnog kruga, već prijeti i kao opasnost cijele planete. U sferi informacija i komunikacija efekti i posljedice globalizacije postaju još očitiji i delikatniji. Informacija, tehničko-tehnološkom revolucijom, dobija brzinu svjetlosne godine i koliko god se ticala samo određene društvene grupacije i nacionalne granice ona se strmoglavo širi, čuje, odjekuje i prihvata od cijelog svijeta. Kontrola protoka informacija koje odašilju državni mediji više nije samo nacionalno vlasništvo – to je vlasništvo cijelog svijeta koje pod uzusima globalizacije ostvaruje sve manju i manju, pa gotovo čak i nikakvu kontrolu i cenzuru u sferi medijskog emitovanja od države. Up-ravo o tim dimenzijama globalizacije govori jedan od vodećih teoretičara ovog fenomena Ulrich Bek, sasvim kategorijski i empirijski tvrdeći da se svijet danas našao pred:

1. informacijsko-komunikacijskom globalizacijom,
2. ekonomskom globalizacijom,
3. ekološkom globalizacijom,
4. globalizacijom radnih mjesta,
5. kulturalnom globalizacijom.³

Tu se postavlja karakteristično pitanje opstojnosti nacionalnih/državnih javnih servisa i sistema. Kako je uopće moguće ostvariti kontrolu nad medi-jima, ali ne u sferi grubo shvaćene cenzure, već u kategoriji up-ravo formiranja i djelovanja državnih informacijsko-komunikacijskih struktura? To je samo jedno od savremenih pitanja medija u diskursu globalnih procesa. Tu se post-avlja i karakteristično pitanje: šta čine nacionalni mediji a šta država, koja u

³ Ulrich Bek, *Što je globalizacija, Zablude globalizma – odgovori na globalizaciju*, Vizura, Zagreb, 2003.

cijeloj igri novog i savremenog procesa želi održati figurirajuću sliku kontrole.

Teoretičari Žerar Role i Feliks Gotaria formirali su u ovoj sferi informacijsko-komunikacijske globalizacije dva značajna termina u čijim se empirijama našlo savremeno društvo i diferencirana država. Radi se o pitanjima deteritorijalizacije i delokalizacije.⁴ Upravo ovim izloženostima uslovljeno je nacionalno, državno, društveno razaranje teritorije, identiteta i vrijednosti koje se nalaze pod okriljem nacionalne države. Upravo u ovom trenutku javljaju se i suprotne silnice koje karakteriše definicija reteritorijalizacije – težnje države da se uspostavi neprikosnovena kontrola i apsolutna ovlast nad nacionalnim medijskim sistemom. Tu se postavlja pitanje kako i na koji način organizirati mogućnosti djelovanja državnih servisa kada svjetska navala informativnih uzusa nesmetano dodiruje društvenu jedinku i pored apsolutne zaštićenosti nacionalne granice? Šta je to što može ponuditi nacionalni emiter društvenim jedinkama? Da li uopće može nešto ponuditi? Da li je zadržao svoju značajnost i kvalitet u sferi informisanja u komunikacijskom segmentu određene društvene zajednice? Neki autori izričiti su u tome da ove dvostruke silnice rezultiraju razaranjem ovlasti imanentnog nacionalnog društva, u sferi medijskih djelovanja više nego i u jednoj drugoj. Nacionalni medijski sistem više nema osnovnu, jedinu ovlast nad komunikacijom sa društvenim jedinkama, recipijentima određene nacionalne strukture. A upravo te jedinke su se našle pred mnogostrukim mogućnostima biranja i prilagođavanja svojih informacijskih potreba koje odašilju univerzalnost. Da li i nacionalni servisi informacijsko-komunikacijskog prefiksa trebaju izići iz tih krugova državne omeđenosti? Svjedoci smo da neki već i jesu! Nacionalni RTV sistemi nalaze se pred dvosmjernim procesima koje uzrokuje upravo nesagledivi razvoj komunikacijskih tehnologija, naročito u sferi elektronskih medija, kao što je televizija. Mogućnost praćenja televizija putem satelita omogućuje i svjetsku komunikaciju. Tu državna komunikacijska regulativa ne može učiniti ništa. S druge strane se, opet, nacionalni emiteri bore s državnim monopolom i težnjom nacionalne centriranosti. Formiranje javnih nacionalnih emitera u ovoj kategoriji još uvijek nema samostalnost glavne i samo profesionalne odredljivosti. Ona je zakonski pod palicom državne regulative, koja otvara put kreiranju politikantstva kroz sferu medija. Svjedoci smo upravo te odredljivosti. Da li upravo u ovom shvatanju nacionalni servis gubi svoju autonomnost i značajnost? Upravo u odgovoru na ovo pitanje krije se i samo značajnost svjetlije budućnosti i mogućnosti percipiranja novih svjetskih trendova i perspektiva nacionalnih medijskih sistema.

⁴ Esad Zgodić, *Kult suvereniteta*, FEB, Sarajevo, 1997.

Ako nacionalnim, državnim, javnim servisima dozvolimo, barem personificirajući, jedan karakteristični oblik humanizacije, onda bismo mogli i teorijski potvrditi teze savremene epohe o rješenju i perspektivama društva u vrijeme globalizacije koje upravo govore i o potrebitostima kosmopolitizacije. Ako kosmopolitizam u novoj svjetskoj epohi daje mogućnost svakom građaninu nacionalne države da u isto vrijeme primi dvostruko državljanstvo – građanina svijeta i pripadnika određene nacionalne zajednice, onda bi i kosmopolitizacija nacionalnih emitera mogla ili, uopće, u novim svjetskim trendovima, morala primiti tu dvostrukost – karakterističnog oblika svjetskih komunikacijskih kanala i servisa koji će biti u funkciji svakog građanina nacionalne zajednice. Tu se treba vratiti osnovnoj izvornosti teorije prema kojoj su mediji slika društva u kojem egzistiraju i da upravo društvo ima najjači uticaj na medijsku konstelaciju. Kada i da li će Bosna i Hercegovina postulirati uslove kosmopolitizacije? Tada će i njen nacionalni RTV servis biti spreman odgovoriti uzusima novog doba.

1.2. Bosanskohercegovačko društvo i bosanskohercegovački mediji u novoj epohi

Pitanje koje se tiče razmatranja ovog dijela percipiranja problema, mogućnosti i perspektiva djelovanja državnog, medijskog servisa u datosti određenog društva neizbježan je dio shvatanja društvenog sistema u smislu kakav on jeste, kakvim ga empirijski i realno osjećamo, teoretski određujemo i uopće živimo. Koliko nam je uopće demokratičnost u novoj epohi i u državnom, nacionalnom sistemu, i bitna? Odgovor je uistinu očit. Ukoliko prihvatimo teoretsku postavku da forme masovne komunikacije i medija variraju ovisno o kontekstu društva i njegove kulture, onda moramo prihvatiti i da je forma komunikacije putem nacionalnog, bosanskohercegovačkog medijskog sistema, rezultat konteksta bh. društva i njegove kulture. Kakvu kulturu imamo i kakvo društvo će nam podariti novo vrijeme? Unutar medijskog servisa sasvim je jasan jaz društvene podijeljenosti. Ova društvena, nacionalna podijeljenost, nije rezultirala samo empirijskom podijeljenošću života i ličnih biografija, već i onom mnogo opasnijom – medijskom podijeljenošću. Ako je već državnom komunikacijskom regulativom sasvim utvrđeno da su javni servisi podijeljeni i da svojom formom i regulativom djeluju pod simboličnom parolom „jedinствености”, onda je to uredu sve dok taj jaz ne ometa efikasnost i svjetliju perspektivu u vremenu koje dolazi. Šta ako te efikasnosti nema, a njeno nepostojanje je i više nego očito. Nije li nas barem malo zaintrigirao zahtjev u parlamentu za formiranjem trećeg emitera? Najezda političkih mišljenja koja su, pod

krinkom dobrobiti informiranja konstitutivne bosanskohercegovačke javnosti, plasirala profesionalno nezamislive činjenice o potrebnosti trećeg emitera, u nama skorije vrijeme, zapanjila je svojom profesionalnom neetičnošću i još jednom dokazala, u najmračnijem svjetlu naše zbilje, da je upravo slika domicilnih medija vrlo dobra kopija bh. društva u kojem živimo i u kojem egzistiramo? Upravo tu se pitamo gdje je ona demokratičnost s početka? Da li biti demokratičan kroz medijsko djelovanje znači ispisati televizijske headline s oba pisma ili iznijeti novinarsku priču koja je u funkciji napretka ne samo jedne javnosti i jednog konstitutivnog pripadnika nego i svakog građanina ove zemlje? Šta bi se onda desilo s jednim francuskim nacionalnim RTV sistemom? Zasigurno bi svoje zaslone montažerskih ekrana zatrpali konstitutivnim jezicima svojih provincija, čiji pripadnici se, uzgred, uopće ne razumiju, ali žive u jednoj zemlji. No nije ovdje pitanje medijske i političke podijeljenosti, koja će, na nesreću, rezultirati time da će svaka konstitutivna grupa tražiti i svog javnog nacionalnog emitera, već nečeg mnogo dubljeg i opasnijeg. Kako, uopće, s podijeljenim komunikacijskim područjima ući u novo doba? Da li nam ova podijeljenost može osigurati neometan i dobar budući razvoj, napredak, ili omogućava jednosmjerno manipuliranje povjerenjem generalne bh. javnosti? Upravo se tu javlja ona neminovna potreba uvrštavanja nama tradicionalno nesvojstvenih demokratskih vrijednosti koje bi otvorile put shvatanja pluraliteta etičnosti u njegovom pravom a ne samo pravnom smislu. Za ove navode imamo i vrlo rječite potvrde.

Predstavnički dom Parlamenta Federacije Bosne i Hercegovine nakon dugotrajne rasprave četvrte redovne sjednice u Sarajevu prihvatio je većinom glasova Prijedlog zakona o Javnom servisu RTV FBiH. Za ovaj tekst nisu glasali poslanici stranaka s hrvatskim predznakom, koji su bez uspjeha tražili amandmanom formiranje dva posebna kanala – hrvatskog i bošnjačkog, u federalnom RTV-u. Ako usaglašavanje ne uspije, zakon će biti upućen Ustavnom sudu Federacije na ocjenjivanje da li je njime povrijeđen vitalni nacionalni interes, u ovom slučaju Hrvata. Praktično, ovo je situacija da je zakon, kako je objavljeno, odobren, ali vjerovatno još dugo ne može biti operativan.

„Razvoj komunikacijskih procesa u Bosni i Hercegovini trebalo bi da se odvija u pravcu smještanja informacijsko/komunikacijske djelatnosti u novo društvo i državno uređenje, potiskivanjem ideoloških komponenti u korist razvijanja demokratske orijentacije u poimanju svijeta i u pravcu uključivanja modernih svjetskih iskustava i trendova u oblast novinarstva i komunikologije uopšte.“⁵

⁵ Jelenka Voćkić-Avdagić, *Razvoj savremenih komunikacijskih procesa i sistema i bosan-*

Jedan od glavnih problema stvaranja operativnog Javnog RTV servisa koji će biti spreman odgovoriti novim svjetskim trendovima sasvim je jasno vidljiv i rječit iz primjera ideološko-političkih težnji i zahtjeva političkih predstavnika. Upravo u toj sferi političkih procesa javlja se mogućnost manipulacije medijima i javnostima. Prema svakoj definiciji formiranja nacionalnih operatera nije sporna državna regulativa komunikacijskih procesa, koja je bazična i jedna od empirijskih i zakonskih suverenosti države, već upravo onaj vid državopolitičkog jarma koji vodi ne ka otvaranju već ka centralizaciji immanentnoj totalitarnim društvima.

S druge strane, postavlja se pitanje bh. društvenog okruženja i svjetskog trenda, u čijem procjepu se nalazi nacionalni medijski sistem. Koliko je svjetski trend opća integracija toliko je društvena silnica lokalnog, dezintegracija. Ukoliko je država odlučna ući u tokove savremenosti i integracije, ili obratno, onda će se i njeni medijski sistemi razvijati u jednom od ta dva konteksta.

Prije svega, potrebno je naglasiti da je društvenu sliku promjene percipiranja društvenih silnica usloвила propast komunizma, jednog društvenog poretka unutar kojeg su nacionalnu medijsku djelatnost nadzirali partijski hodočasnici. S propašću takve idile i jednopartijskog sistema propao je i jedinstveni nacionalni RTV sistem. U neku ruku riješio se agitpropa informacijske protočnosti, a u drugu rezultirao nesnalaženjem u demokratskom pluralizmu i težnjama nacionalnih ideja vodilja. No, nas ne zanima prošlost. Zanima nas budućnost tog sistema kome historija i nije bila najbolja učiteljica i koji se našao u procjepu ovih dviju historijskih odrednica.

Koliko god medijska konstruirana stvarnost od medijskih globalnih sistema, koji su postali dio svjetskog trenda, bila očita, ni u kojem smislu nije immanentna činjenica da je ona realna i bez kontrole. Veliki, a ne lokalni medijski sistemi, koji su svoja vrata otvorili svjetskim trendovima i koji kreiraju nove konstrukcije realnosti, ni u kojem smislu nisu oslobođeni svih nacionalnih i lokalno-političko-državnih ili čak ekonomsko-kapitalističko-imperijalističkih težnji kontrole. Naprotiv, oni su samo oslobođeni u smjeru tehnologijsko-tehnološke i geografske difuzije. U mogućnosti su pokrivati i biti dostupni svakom kutku svijeta. Najočitiiji primjer za takvo što vidljiv je u paketima kablovskih operatera na našem području.

Samo jedan od njih, koji dijapazon svog djelovanja ima na prostoru pojedinačnih lokalnih naselja Kantona Sarajevo, BH CABLNET, u paketu odabranih usluga svojih korisnika ima nacionalne sisteme Slovenije, Hrvatske,

skohercegovačko društvo i država, FPN, Sarajevo, 1997.

Srbije, Crne Gore – regionalnih medijskih servisa, ali isto tako i svjetskih internacionalnih i globalnih, poput njemačkog, engleskog, francuskog, turskog... Njihov program i uređivački segmenti svih vidova, osim kodiranih, dostupni su široj bh. javnosti, što će reći da su njihove nacionalne omeđenosti otvorene. Zanimljivo bi bilo sagledati strukturu svjetskih, kablovskih, lokalnih operatera. Koliko njih uopće uvrštava bh. nacionalne emitere u svoje programske liste? Da li stvaramo tržište naše uređivačke politike i naših programskih segmenata? Da li smo kao sistem dostupni i konkurentni? Da li smo otvoreni i za razmjenu i odgovor na svjetske trendove kojima teže veliki kooperacijski konglomerati i da li su se oni uopće i u stvarnosti oslobodili nacionalnog, političkog ili nekog drugog jarma? No, bh. političkim djelovanjima teško će biti odreći se nacionalnih, medijskih servisa, putem kojih vrlo dobro stvaraju željene strukture, što eksterne, u vidovima stvaranja podijeljenih javnosti, što interne – medijske.

Ovdje se postavlja pitanje koliko je opstojnost razdijeljenog javnog RTV sistema Bosne i Hercegovine u funkciji jačanja sve većih društvenopolitičkih i građanskih podjela. Jačanje etničke podijeljenosti kroz informacijsko-komunikacijske sisteme zasigurno ne vodi ka emancipaciji i razvoju.

Da li se gubi ekskluzivno pravo države na regulaciju nacionalnih medija? Ta sloboda bi u mnogo čemu omogućila tržišno i konkurentsko djelovanje i egzistiranje privatnih medija te njihovu imanentnu komercijalizaciju. Nacionalni medijski servisi bili bi daleko od te slobode traganja za perspektivama i trendova, jer u njihovoj pravnoj regulativi uticaj ne vrše samo kategorične političke silnice, već i one finansijske, a ko daje novac taj i kupuje ono što želi! S tačke gledišta programskih načela ostaje pitanje koliko se i u kojoj mjeri novinarstvo može osloboditi okova politizacije i političkih influencija. To je opet pitanje u kojem smjeru se razvija javni RTV servis u smislu stvaranja savremene slike svijeta – ka još većoj autoritativnoj liniji vodilji ili ka emancipatorskoj ulozi u društvu koja bi trebala biti vrhovni kriterij njegovog razvoja i promjene unutar jednog društva. Razvoj medijskog sistema, kakav jest, zavisi od mnogo uticaja i parametara društvenog okruženja. Tako će ekonomski i svakovrsno drugačije razvijene zemlje imati veći stepen razvoja zbog tehnološkog napretka. A sasvim je jasno da se medijski sistem razvija u onoj mjeri u kojoj se razvija i društveni. Tako smo danas i više nego svjedoci činjenice da programski segmenti svjetskih, razvijenih javnih servisa, napreduju ka transnacionalnim programskim nivoima koje emitiraju različitim društvima i na različitim svjetskim lokacijama. Mogućnost prilagođavanja domicilnih medijskih sistema tom razvojnom stepenu uslovljena je planskim organizovanjem državnog razvoja i međunarodnom saradnjom i razmjenom. To

znači prevazići dosadašnje shvatanje demokratije kroz podjele na manjinske i većinske javnosti te zahtjeve za nekim „trećim“ u korist integracije. Ako i ukoliko odredimo načela budućeg razvoja, sasvim je jasno da će javni, državni i entitetski mediji, uveliko zavisiti od lidera političke diskusije u parlamentu s jedne strane, no programski se oni ne bi smjeli, u težnji da se oslobode političke manipulacije, okrenuti izlaskom na tržište pukim vidovima komercijalizacije.

“Zato bi u osnovne i neizostavne ELEMENTE STRATEGIJE RAZVOJA spadali:

- zakonska regulativa (kompetencija različitih nivoa države, zaštita slobode javne riječi i slobodnog protoka informacija),
- koncept razvoja radiodifuznog sistema (principi i kriteriji upotrebe frekvencija, javna i komercijalna RTV),
- vlasnička transformacija (privatizacija i sudbina državnog vlasništva),
- međunarodna komponenta (elektronski mediji susjednih država na teritoriji BiH, mediji pod patronatom međunarodnih organizacija u BiH),
- ekonomska komponenta (strategija donatora, medijsko tržište, inozemni kapital)“ (Udovičić, 1996).⁶

Jedan od osnovnih uzusa daljnjeg napretka svakako je jedinstvena zakonska regulativa sistema javnih servisa koja ni do danas nije riješena. No i kada bude normativno definirana, ona neće egzistirati ka razvoju jer veliki je jaz između normi i prakse. U dobu globalizacije, nove epohe koja nosi strah zemljama poput BiH, nije dovoljno samo nacionalno reguliranje javnih emitera, već je uzuse ove nacionalne djelatnosti potrebno uskladiti s internacionalnim pravilnicima, naročito onim koji su dio evropske prakse značajne za integracijske procese u Evropsku uniju. Sagledavši ovu činjenicu, njihov razvojni smjer ne bi trebao iz svojih perspektiva izdvojiti činjenicu da su mediji bez obzira na vlasništvo u službi javnosti. Postojanje još dva parametra uslovalo bi i njihovu normalizaciju: profesionalnost i autonomiju, jer mas-mediji su imanentni savremenom društvu i razvijaju se uporedo s njim.

Novac, tržište i interes su kategorije koje funkcioniraju u medijskom djelovanju američkog kontinenta u ovoj savremenoj epohi društvene izgradnje. Tu se postavlja pitanje koliko i u kojoj mjeri je izjednačavanje i prilagođavanje evropskim ili američkim medijskim smjernicama regulative povoljno. Korištenje

⁶ Jelenka Vočkić-Avdagić, *Razvoj savremenih komunikacijskih procesa i sistema i bosanskohercegovačko društvo i država*, Sarajevo, FPN, 1997.

i izloženost industriji zabave, koju je usloвила informacijsko-komunikacijska sloboda nove epohe, morali bi u bitnom segmentu osnažiti nacionalne, tradicionalne vrijednosti, pa samim tim i onemogućiti savremene vidove deregulacije nacionalnih servisa u smislu očuvanja individualiteta, diferencijacije i pluraliteta različitosti.

Najslikovitiji prikaz izlaza pred kojima se nalaze nacionalni radiotelevizijski sistemi predočio je Fransis Bal:

„Tamo gde nema slobodnih medija, nema ni ličnih ni političkih sloboda, tamo gde su mediji sprečeni da se distanciraju, da koriste slobodu reči u suočavanju sa onima koji sanjaju da ih potčine, sa ljudima na vlasti, prvenstveno političarima, zaključak se, dakle, nameće. *Nema slobode bez slobodnih medija*. Istovremeno, mediji nisu slobodni ni tamo gde deluju podvrgnuti drugim, a ne tržišnim zakonitostima.”⁷

Upravo u ovim karakterističnim zaprekama mogućih razvojnih smjerova nameće se i bojazan da se, u ovoj neupitnoj utrci sa savremenosti i težnjom da se unaprijedi nacionalno medijsko djelovanje, sam medijski sistem suoči sa komercijalizacijom, osrednjošću i vulgariziranjem. Upravo je to moguća zamka težnje za internacionaliziranjem pretpostavke koju nam nameće globalizacija u medijskoj sferi. Fransis Bal, ne bez razloga, navodi:

„Izvoze se uređivački koncepti tipičnih francuskih časopisa kao što su *Elle*, *Marie-Claire* ili *Madame Figaro*, kako bi Italijanka, Nemica, Amerikanka ili Japanka – ni sasvim ista ni sasvim drugačija – mogla da ih prihvati.”⁸

U tom smislu nacionalno kreiranje javnih radiotelevizijskih sistema i više je nego upitno. U novoj epohi nacionalistička logika polako ali sigurno napušta svaki segment društvene regulative, pa i onaj medijski. Mogućnost državnog uređenja i državnosti unutar medijskog sistema trebala bi akterima komunikacije omogućiti najraznovrsniji izbor bez uplitanja u medijski sadržaj ukoliko on ne otežava i ne vrijeđa život svakog pojedinca u društvu. S druge strane, otvaranje ka uzusima koje nam donosi novo vrijeme, poput spektakla, ogoljene privatnosti, senzacionalnosti i ostalih savremenih medijskih vulgarizama, koji donose fascinirajuće finansijske dobiti, put je koji vodi medijske sisteme u novo tržišno dobo. Nisu li onda upravo nacionalni servisi, poput našeg, sačuvali te vrijednosti shvatanja onog što je lijepo, estetski vrijedno i intelektualno? Oni nisu zavisili od konkurentske trke, niti bi takvo što trebali dozvoliti u svojoj savremenoj genezi i promjeni. Ako, pak, posmatramo iz ugla

⁷ Fransis Bal, *Moć medija, mandarin i trgovac*, Clio, Beograd, 1997.

⁸ Ibid.

zakonitosti da su mediji potrebni, neprikosnoveno, za ostvarenje demokratije, kako onda danas možemo posmatrati ulogu i potrebu za medijima u perspektivama novog svjetskog poretka koji bi trebao zamijeniti sve -izme u korist kosmopolitizma. Jednostavno, novo vrijeme donosi nam nove zahtjeve i nove mogućnosti, kako u pojedinim segmentima ljudskog života tako jednako i u sferi medijske regulative nacionalnih servisa. Nacionalne strukture danas treba posmatrati i kreirati drugačije – u smislu ne okretanja leđa svemu novom što dolazi, već upravo tražiti nove mogućnosti očuvanja starih vrijednosti ljudskog života i napretka.

2. Mogući alternativni modeli organizacije Javnog RTV sistema za Bosnu i Hercegovinu

Perspektive transformacije Javnog RTV sistema Bosne i Hercegovine prije svega treba sagledati iz ugla njegove relacije s državom. Naime, sasvim je jasno da je država ta u čijem je vlasništvu eter, to jest prostor putem kojeg se odvija proces komunikacije. Skupa i mnogostruka emisiona tehnika, koja je ujedno i predispozicija uopće razvoja informacijsko-komunikacijskog procesa, uslovlila je da državni kapital učestvuje i u izgradnji ovog dobra. Zbog ovih razloga sasvim je jasna činjenica da je u većini evropskih zemalja medijski sistem u vlasništvu države. Moć elektronskih medija, u početku razvoja samo radija, shvaćena je vrlo rano kao moćno sredstvo propagande. Država je u tom kontekstu sasvim jasno morala ograničiti upotrebu tih sredstava grupama ili pojedincima i na taj način je stvorila drugi razlog simbioze države i sredstava komunikacije. Tako opći okvir zatvorenosti ili otvorenosti komunikacijskog sistema uopće zavisi od države i njene dozvole za korištenje emisionog prostora i tehnologije prijenosa programa. U formi javnih servisa upravljanje je povjereno regulatornoj instituciji koju imenuje vlada, dok je finansiranje povjereno parlamentu. Javni servis tu dobija formu birokratskog medija kojim direktno ili indirektno upravlja država. Takvu činjenicu, u slučaju Javnog RTV sistema Bosne i Hercegovine možemo onda shvatiti kontradiktorno. Kakvu ulogu onda posjeduje epitet „javni“? Formu birokratskog medija bilo bi i više nego nemoguće zamijeniti epitetom nezavisnog, to jest onog koji prihvata državni i politički poredak u kojem egzistira, ali se prema njemu odnosi kritički. Jedna od mogućnosti je stvarna i svrsishodna uloga uključivanja javnosti u njegovo osnivanje, rad, finansiranje i kontrolu.

Osnovna pretpostavka kreacije funkcionalnog Javnog RTV servisa BiH počiva u činjenici njegove integracije, to jest onoga što je trebao podrazumijevati Javni RTV sistem BiH. No kako zbog društvenih i političkih silnica etničke podijeljenosti ne postoji konsenzus javnosti, sasvim je jasno da će biti jako teško kreirati i jedinstven, integrirani Javni RTV servis. Ukoliko se društveni i politički raskol i dalje bude zadržavao nauštrb integrativnih modela vladavine u Bosni i Hercegovini, bit će i više nego problematično primijeniti i integrativni medijski sistem. U ovoj korelaciji vidljiva je činjenica da razjedinjeno društvo čini razjedinjeni medijski sistem ili, pak, stvara fragmentiranu javnost. Ta i takva fragmentirana javnost, daljnjim slijedom, stvara razjedinjene servise. S druge strane, podijeljeni medijski sistem u mnogočemu promovira i unapređuje etničku podijeljenost. Ideja jedinstvene, javne, građanske sfere u slučaju Bosne i Hercegovine zamijenjena je sa tri fragmentirane javnosti. U svakom slučaju, tri javna servisa pod okriljem jedinstvenog javnog sistema neće uspjeti zadovoljiti komunikacijske potrebe bh. javnosti. Kontradiktornost termina „javni“ kao prefiksa medijskog organizovanja Javnog RTV sistema očita je kroz prizmu zadovoljavanja triju suprotstavljenih interesa. Realizacijom upitnika (rađenog za potrebe magistrarskog rada „Javni RTV sistem BiH i mogućnosti njegove transformacije“) dobijeni su podaci koji vode u smjeru mogućnosti stvaranja javnog konsenzusa u Bosni i Hercegovini. Većinski dio publike u Sarajevu, Mostaru i Banjoj Luci smatra da je Javni servis potreban bh. društvu radi „objektivnog informiranja“, „očuvanja cjelovite BiH“, „radi edukativne uloge“, „zbog prevazilaženja rasnih razlika i zbližavanja“, ali ujedno i da bi on trebao biti jedinstven, a ne podijeljen na tri emitera, zbog afirmacije pozitivne slike o BiH. Također, neki od ispitanika tvrde da bi trebao biti „politički objektivan“ i okrenut „umjetničkim vrijednostima“. Poražavajući rezultat je i da javnost ni u jednom od ova tri grada ne ostvaruje mogućnost učešća u organizacijskim i programskim formacijama javnih emitera. Vjerujući da organizacija i osnivanje javnih servisa Bosne i Hercegovine nije inicijativa javnosti već nekih drugih društvenih segmenata, građanski aktivizam će ovdje biti na ispitu.

Zakonska regulativa javnog sistema informisanja kreirana je u skladu sa svim standardima i kao takva parira najboljim svjetskim medijskim regulacijama. Sretnija okolnost bila bi kada bi, kao takva, uslovila i praktične implikacije. Slabost povezanosti bh. servisa s krovnom organizacijom stvara ambijent u kojem emiteri jedinstvenog sistema djeluju kao konkurenti. Umjesto saradnje i kreiranja programa koji će se ravnopravno boriti za gledateljstvo, ovo partnerstvo zamijenjeno je separativnim medijskim djelovanjima. Neke zakonske odredbe se slabo ili nikako ne provode.

Stvaranjem jedinstvenog radio i televizijskog kanala izmijenila bi se i zakonska regulativa, koja bi u svakom slučaju trebala zadržati i odrednice koje posjeduje i aktuelna. Organizacija jedinstvenog RTV servisa pojednostavila bi raspodjelu programskih kapaciteta i ljudskih resursa, čime bi se prepolovili troškovi realizacije programa, plaćanja uposlenika, održavanja tehničkih prostora s jedne strane, a sa druge strane omogućilo izdvajanja više sredstava za stvaranje kvalitetnijih programa i nabavku savremenije opreme. Emitiranjem jedinstvenog programa izbjeglo bi se trostruko prezentiranje jednih te istih sadržaja s različitim interpretacijama, a više pažnje posvetilo stvaranju drugih i trećih kanala, koji su u svojoj tradiciji posvećeni kreativnim i umjetničkim vrijednostima te revijalnom programu ili programima na stranim jezicima.

Sistem finansiranja razriješio bi problem neravnomjerne raspodjele zarada javnih emitera, koja je u sadašnjoj konstelaciji i više nego evidentna kroz prilive od marketinga i RTV takse. Sistem preraspodjele naplate prihoda od marketinga i RTV takse među emiterima ustrojen je prema formuli 50:25:25, što uzrokuje da emiter koji ostvaruje veću dobit jednako dijeli svoju zaradu s emiterom koji ostvaruje male ili nikakve zarade.

Pitanje ljudskih resursa javnog emitera trebalo bi zaobići etničku kategoriju gdje je to uistinu moguće. Traženje kandidata koji bi svojim profesionalnim i kvalifikacijskim vještinama bio podoban realizovati određeni segment rada emitera trebalo bi zamijeniti ustaljenu šemu odabira uposlenika prema jasnoj formuli zastupljenosti nacionalnosti. Kvalitet umjesto kvantiteta.

Zadaci upravljačkih struktura javnog emitera trebali bi biti: definisanje misije medijske kompanije, uspostava zadataka koji će tu kompaniju voditi ka uspjehu, razvijanje strategija kojima će se postići ti ciljevi, planiranje godišnjih aktivnosti, planiranje budžeta koji će odgovoriti zahtjevima tih operacija, razvijanje marketinških strategija koje će promovirati određeni medijski proizvod određenoj ciljnoj publici, okupljanje potencijalnih oglašivača, produciranje formi koje će odgovarati profesionalnim etičkim i legalnim standardima. Kompanija bi trebala ostvariti profit koji joj je dovoljan da pokrije troškove svoje produkcije, zadržati lojalnost i poštovanje konzumenata i služiti tim konzumentima, biti otvorena za promjene koje se tiču kako novih tehnologija tako i kreiranja programske šeme, osigurati razvoj, podržavati inventivnost i kreativnost, s poštovanjem individualnosti i slobode kod obavljanja djelatnosti uposlenika.

Kada je u pitanju **programska kompetentnost** javnih emitera, iz provedenog istraživanja vidljivo je da je publika u Bosni i Hercegovini djelimično zadovoljna informativnom ulogom javnih emitera. Ispitanici su također djelimično zadovoljni i edukativnom te revijalnom ulogom servisa. Produkcijom jedinstvenih sadržaja uspostavila bi se sinhronizacija u interpretaciji informativnih sadržaja te smanjili troškovi produkcije. Proizvodnja obrazovnih sadržaja trebala bi zadržati imanentne postotke zastupljenosti. Persuazivna funkcija javnog emitera morala bi izmijeniti temeljnu koncepciju promocija koja je evidentna kroz etničko favoriziranje. Načelo promocije tekovina i vrijednosti Bosne i Hercegovine kao jedinstvene zemlje trebalo bi biti jedini i osnovni uzus persuazivnog djelovanja javnog emitera. Promocija integracije i jedinstvenosti kroz medijsku sliku zasigurno bi rezultirala drugačijom društvenom perspektivom povjerenja u medijsko djelovanje i time stvorila svrsishodnije informacijsko-komunikacijske kanale Bosne i Hercegovine. Javni emiter u prezentaciji svojih sadržaja jasno bi morao odgovoriti na sveukupnu komercijalizaciju revijalnih formi, ali ujedno i odgovoriti potrebama auditorija za zabavom. Programski odbori emitera trebali bi primijeniti metode relevantnog istraživanja stvarnih komunikacijskih potreba bh. građana na osnovu kojih bi realizirali i programsku šemu. Veći prilivi finansija osigurali bi i zakup kvalitetnijih stranih produkcija, čime bi se osvježila i aktuelizirala programska šema. Kroz uspostavljanje više kanala osigurala bi se raznovrsnost. Osnovne pretpostavke kvaliteta prezentiranih sadržaja ne bi smjele uključivati bilo koje vidove diskriminacije, te bi programi za manjine, uključujući i programe na stranim jezicima, trebali biti zastupljeni u adekvatnoj mjeri. Kada je u pitanju jezička odrednica, Javni servis trebao bi osigurati slobodu svakom novinaru da govori i interpretira jezikom kojim govori sve dok je on pravopisno, gramatički i stilistički korektan i razumljiv, te se ubraja u jezike Bosne i Hercegovine, kao i pisma. Javni emiteri u Bosni i Hercegovini posjeduju veoma skromne, vizuelno i sadržinski, koncepte novomedijskog predstavljanja, što svakako ide na njihovu štetu, ali i štetu konzumenata. Potencijalne vrijednosti prezentacije sadržaja kroz nove medije trebale bi biti strateški osmišljene te provedene kroz mnogo savremenije vidove prikaza. Mogućnost praćenja radio i televizijskog programa putem interneta otvorila bi granice nacionalne teritorije unutar koje djeluje javni emiter.

Alternativni model ustrojstva Javnog servisa BiH kao integrativnog modela komunikacijskih procesa u Bosni i Hercegovini trebalo bi organizovati u smislu u kojem bi on na najbolji mogući način odgovorio:

- mogućnostima primjenjivanja novih tehnologija,
- niskim i komercijalnim zahtjevima publike,
- finansijskim problemima.

Organizovanje Javnog RTV sistema za Bosnu i Hercegovinu treba prilagoditi i pravilima Preporuke br. R/96/ koju je usvojio Komitet ministara Savjeta Evrope 11. septembra 1996. godine⁹ kojom se preporučuje vladama država članica da u svoja nacionalna zakonodavstva ili instrumente koji regulišu rad radiodifuznih organizacija javnog servisa unesu odredbe koje garantuju njihovu nezavisnost. Pravni okvir koji reguliše radiodifuzne organizacije javnog servisa treba jasno da odredi njihovu uređivačku nezavisnost i institucionalnu autonomiju. Radiodifuzne organizacije javnog servisa treba da budu u mogućnosti da koriste nove komunikacione tehnologije i, tamo gdje su ovlaštene, razvijaju nove servise na bazi tih tehnologija da bi na nezavisan način obavljale svoje zadatke onako kako je to propisano zakonom. Rezolucija o budućnosti javnog servisa IV evropske ministarske konferencija o politici masmedija (Prag, 7-8. decembar 1994) nalaže i garantovanje javnom servisu sigurna odgovarajuća sredstva za ispunjenje njegove misije te potrebnost osiguravanja odgovornosti javnog servisa, posebno prema javnosti.

Shodno prethodnim navodima, alternativna organizacija Javnog RTV servisa BiH trebala bi:

- stvoriti jedinstven Javni servis BiH koji bi integrisao etničke različitosti, a ne projicirao etničku podijeljenost,
- isključiti sve vidove političkih uticaja i težnja za nametanje političke kontrole kao direktnog uticaja na javno mnijenje,
- očuvati i unaprijediti svoju nezavisnosti u programskom i finansijskom smislu,
- zasnivati svoj rad na transparentnosti prezentirajući javne programske i finansijske izvještaje,
- biti garant vjerodostojnosti, objektivnosti, balansiranosti, nepristrasnosti na fragmentiranom medijskom tržištu,
- garantovati aktivne i jednake građanske participacije,
- konsultovati se sa svojim korisnicima putem javnih debata i javnog foruma,

⁹ <http://www.coe.int>, preuzeto u martu 2011.

- temeljiti kvalitetne organizacijske strukture na principima demokratskog upravljanja,
- razviti i unaprijediti kadrovsku šemu,
- zasnivati rad na kompetentnosti i visokim standardima u upravljanju i ponašanju,
- definisati programske ciljeve koji bi zadovoljili realne potrebe društva,
- proizvoditi raznolik program sa visokim standardima kvaliteta,
- razvijati kulturni identitet,
- uključiti programe namijenjene najvećem broju etničkih grupa kako bi se osigurala lojalnost,
- odbraniti se od intenzivne tržišne koncentracije novih, komercijalnih, medijskih sadržaja i biti korektor manjkavosti koje ispoljava komercijalni sektor,
- emitovati programa sa nacionalnom perspektivom,
- biti podrška nacionalnoj produkciji,
- razvijati nove ideje i projekte kao uslov za dopunu javnog finansiranja,
- poticati princip odgovornosti,
- stvoriti održivu tehničku bazu za savremeno emitovanje programa i biti pokretač novih servisnih usluga.

Jednako činjenici da se procesi komunikacije smatraju dvosmjernom interakcijom ravnopravnih komunikatora, procesi komunikacije javnih servisa unutar svoje organizacijske i programske strukturiranosti trebali bi pružiti priliku javnosti da kreira servis prema svojim potrebama. Neke od razvijenijih nacionalnih medijskih kuća sve češće pribjegavaju upravo formiranju programskih savjeta koji bi upravo bili glas javnosti. Zabilježeno je održavanje „dana otvorenih vrata“, gdje je publikum imao priliku posjetiti uposlenike i obići pogone proizvodnje i emitovanja programa. Transformacija i prilagođavanje javnih servisa nije samo obaveza bh. javnog emitera, već i svih drugih u smislu inovativnih, savremenih tehnologija, brendiranja programskih sadržaja, ponude novih edukacijskih cjelina – ukratko kontinuirane transformacije.

Mnogi analitičari tvrde da je proces prilagođavanja neupitan ne samo kroz potrebu uključivanja javne sfere nego i kroz olakšavanje kontrole države kroz finansijski poticaj i zakonsku regulativu. Bh. javni servis, koji pretendira na nezavisnost, u okviru koje definišemo i finansijsku nezavisnost, susreće se

s problemom naplate od javnosti. Jedna od nasušnih potreba koja vodi ka rješavanju ovog problema je upoznati bh. javnost da sistem naplate ne treba služiti ostvarenju profita javne medijske institucije, već ulaganju u proizvodne kapacitete.

Članstvo nacionalnih emitera u Evropskoj uniji za radiodifuziju neophodno je zbog tehničkih, programskih i organizacijskih prioriteta koje pruža ova jedinstvena evropska institucija. Evropska unija za radiodifuziju je najveća udruga nacionalnih emitera u svijetu. Ona promoviše saradnju između emitera i olakšava razmjenu audiovizuelnih sadržaja. Prema Protokolu iz Amsterdama¹⁰ ove institucije stoji „da je sistem javnog emitiranja u državama članicama izravno povezan s demokratskim, socijalnim i kulturnim potrebama svakog društva i s potrebom očuvanja medijskog pluralizma“.

Alternativni model kreiranja javnog emitera, dakle, trebao bi posjedovati zakonski okvir koji mu nalaže zaštitu kulturnih različitosti, ali isto tako i zakonsku regulativu koja bi kontrolisala stvaranje privatnih medijskih servisa, slobodno, kvalitetno i osebujno kreiranje programa te stabilnu ekonomsku situaciju.

Literatura:

Knjige:

1. Bal, Fransis (1997) *Moć medija – mandarin i trgovac*, Clio, Beograd.
2. Bašić S., Petković B., Jusić T. (2004) *Vlasništvo nad medijima i njegov uticaj na nezavisnost i pluralizam medija*, Mediacentar, Sarajevo.
3. Bašić-Hrvatinić S., Thompson M., Jusić T. (2008) *Razjedinjeni propadaju – Javni radio-televizijski servisi u multietničkim državama*, Mediacentar, Sarajevo.
4. Bek, Ulrih (2003) *Šta je globalizacija – zablude globalizma i odgovori na globalizaciju*, Vizura, Zagreb.
5. Bojd, Endrju (2003) *Novinarstvo u elektronskim medijima*, Beograd.
6. Borna Bebek i Antun Kolumbić (2000) *Poslovna etika*, Sinergija, Zagreb.
7. Briggs, Asa (1995) *The History Of Broadcasting In United Kingdom*, volume II, *The golden age of wireless*, University Press, Oxford.
8. Chomsky, Noam, *Mediji, propaganda i sistem*

¹⁰ EBU, 29. aprila 1998. DAJ/ew/mp The Public Service Broadcasting Remit: Today and Tomorrow.

9. Debray, R. (1997) *Uvod u mediologiju*, Clio, Beograd.
10. Dej, Luis Alvin (2008) *Etika u medijima – primeri i kontroverze*, Klub plus, Beograd.
11. Dizdarević, Ismet (1997) *Psihologija masovnih komunikacija, Mediji, modeli i mjerenja*, Sarajevo.
12. Đorđević, Toma (1985) *Teorija informacija*, Beograd.
13. Eco, Umberto (1979) *Kultura, informacija, komunikacija*, Nolit, Beograd.
14. Elezović, Slobodan (1992) *Povijesni razvoj komuniciranja – vrste i oblici kroz stoljeća*, Zagreb.
15. Fejzić, Fahira (2004) *Medijska globalizacija svijeta*, Promocult, Sarajevo.
16. Fidler, Rodžer (2004) *Mediamorphosis, Razumevanje novih medija*, Clio, Beograd.
17. Gi, Debor (1967) *Društvo spektakla*
18. Giddens, A. (2000) *Communication Perspective*, Oxford.
19. Gonnet, Jacques (1997) *ÉDUCATION ET MÉDIAS*, Presses Universitaires de France.
20. Habermas, Jirgen (1969) *Javno mnjenje, Istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva*, Kultura, Beograd.
21. Held, Dejvid, *Demokratija i globalni poredak*, Filip Višnjić, Beograd.
22. Herbin, Pierre (1993) *Mass Media Marketing Managment*, London, New York.
23. Herman Edvard, McChesney Robert (2004) *Globalni mediji – Novi misionari korporativnog kapitalizma*, Clio, Beograd.
24. Idn, Nicolas (2000) *Korporacijski imidž*, Clio, Beograd.
25. Iris, A. (1999) *Informacione magistrale*, Clio, Beograd.
26. Kaznev, Žan (1976) *Sociologija radio-televizije*, BIGZ, Beograd.
27. Kečo-Isaković, Emina (2006) *Izazovi mas-medija*, Sarajevo.
28. Lorimer, R. (1998) *Masovne komunikacije*, Clio, Beograd.
29. Matković, Damir (1995) *Televizija – igračka našeg stoljeća*, Zagreb.
30. Mekluan, Maršal, *Poznavanje opština – čovjekovih produžetaka*.
31. Nuhanović, Asad (2005) *Fenomen javnosti*, Promocult, Sarajevo.
32. Plenković, M. (1998) *Komunikologija masovnih medija*, Barbat, Zagreb.
33. Radojković, Miroљjub i Stojković, Branimir (2004) *Informaciono komunikacioni sistemi*, Clio, Beograd.
34. Spahić, Besim (2001) *Nacionalni antimarketing ex–yu i bh. naroda*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo.

35. Tucaković, Šemso (2006) *Historija novinarstva i medija u BiH*, Sarajevo.
36. Tucaković, Šemso (2006) *Leksikon mass medija*, Sarajevo.
37. Vajzović, Hanka (2008) *Jezik i nacionalni identiteti*, FPN, Sarajevo.
38. Veljanovski, Rade (2005), *Javni RTV servis u službi građana*, Clio, Beograd.
39. Vočkić-Avdagić, J. (2002), *Suvremene komunikacije ne/sigurna igra svijeta*, FPN, Sarajevo.
40. Vočkić-Avdagić, J. (1997) *Razvoj komunikacijskih procesa i sistema i bosanskohercegovačko društvo i država*, FPN, Sarajevo.
41. Willis, Jim, Willis B. Diane (1993) *New Directions in Media Management*.
42. Zgodić, Esad (1997) *Kult suvereniteta*, FEB, Sarajevo.

Članci u zbornicima i časopisima:

- Novi mediji, teorija i praksa implikacije u svijetu koji se mijenja, Zbornik radova sa simpozija održanog u Sarajevu u junu 2003. godine.
- Željko Rutović, „Od državne ka javnoj televiziji – izazovi menadžmenta”, *Medijski dijalozi* 1.
- Muhamed Nuhić, *Jezik medija u multikulturalnoj komunikaciji*, esej.
- Bertold Brecht (1985) *Eseji o radiju*, Zbornik o radiju, Sarajevo.
- Lejla Turčilo, *Temeljni pojmovi i definicije*.

Pravilnici, zakoni, definicije, obaveze, kodeksi, izvještaji:

- Kodeks za emitovanje televizijskog i radio programa
- Zakon o Javnom RTV sistemu Bosne i Hercegovine
- Zakon o RTRS-u
- Zakon o RTV FBiH
- Zakon o RTV BiH
- Uređivačka načela usvojena su na sjednici Izvršne komisije, održanoj dana 9. aprila 2003. godine

Internetski izvori:

- *Oficijelne web stranice Javnog radiotelevizijskog sistema Bosne i Hercegovine* emitera /
www.bhrt.ba , www.rtvfbih.ba, www.rtvrs.tv , www.radio202.ba;

i Javnog radiotelevizijskog sistema Slovenije, oficijelne stranice BBC- a, www.bbc.co.uk
www.srgssr.ch, <http://www.ebu.ch/>;

- www.gfk.ba;

- www.odjek.ba;

- www.komunikacije.org;

- <http://www.coe.int>;

- www.soros.org.ba.